

спілкування та міжособистісного спіримання (Т.М. Андреева, Я.Л. Колотомінський, Д.А. Петровська, В.А. Петровський, Т.Шибутані). У контексті вивчення когнітивних процесів ведуться дослідження інтелектуального аспекту рефлексії як вміння виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною діяльністю власні дії (Є.В. Бодрова, В.В. Давидов, О.З. Зак, В.Е. Мільман, Н.І. Поляванова, В.Г. Романко).

У дослідженнях, спрямованих на визначення особистісного аспекту рефлексії, робиться акцент на активізацію принципу саморозвитку особистості. Згідно з ним культивується рефлексія, що забезпечує самоорганізацію і самообізнаність особистості в різних умовах її існування. Рефлексія виступає як процес осмислення особистісних змістів (образів особистості, з якими ототожнює себе "Я"), який приводить до їх поступальних змін і породжує новотворення особистості в різних умовах її існування. Поняття "особистісна рефлексія" у цих дослідженнях розглядається в одному синонімічному ряду з поняттям "саморефлексія" (Н.І. Гуткіна, І.Д. Бех, В.К. Зарелький та інші).

Особистісна рефлексія виявляється в процесі переосмислення особистістю своєї внутрішньої суті. При цьому рефлексія розглядається як спрямування пізнання людини на себе, свій внутрішній світ, як оцінка своїх якостей і станів. Почуття рефлексії широко використовується також у дослідженнях з саморегулювання особистості (К.О. Альбухова – Славська, Д.І. Анциферова, Ю.М. Кулоткин та інші), коли індивід по відношенню до самого себе водночас виступає і як об'єкт рефлексії, і як її суб'єкт, який регулює свої власні дії і вчинки.

Метою нашого дослідження є вивчення внутрішньої природи особистісної рефлексії у віковому аспекті та з'ясування механізмів цієї рефлексії, які є різними для кожного вікового етапу розвитку дитини.

Завдання дослідження полягали в об'єднуванні теоретичних підходів до вивчення проблеми розвитку особистісної рефлексії дитини та експериментальному вивченні загальної тенденції становлення рефлексивності учні в залежності від віку. Предметом нашого дослідження є особистісна рефлексія дитини

УДК 159.95
Г 89

Тетяна ТУРЧИН

РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНОЇ РЕФЛЕКСІЇ УЧНІА У ВІКОВОМУ АСПЕКТІ

Стаття присвячена розгляду проблеми становлення особистісної рефлексії учніа на різних вікових етапах. Аналізуються аспекти особистісної рефлексії – довіра до себе та самовизначення, які пов'язані з появою новотворень віку, з перенесенням саморозвитку особистості само проектування, та відкритості цієї особистості соціуму. У статті аналізуються результати експериментального дослідження загальної тенденції розвитку рефлексії дитини. Розкриті позитивні та негативні прояви рефлексії та їх вплив на самовизначення учніа. Чинником розгортання рефлексії дитини виступає зміст літературного твору.

Ключові слова: інтелектуальна рефлексія, особистісна рефлексія, рівні саморефлексії, види особистісної рефлексії, принципи саморозвитку, новотворення особистості, переосмислення, довіра до себе, самовизначення, самопроекування, образ "Я".

У психології рефлексія досліджується в межах чотирьох аспектів: кооперативного, комунікативного, інтелектуального та особистісного. Відповідно до цього визначені її типи. Так, психологічні знання про кооперативний аспект рефлексії забезпечують проектування спільної діяльності індивідів з урахуванням координації їх професійних позицій і групових ролей (Н.Г. Алексеев, В.В. Рубців, А.Т. Тюков, Г.П. Цедровицький). Соціально-психологічні дослідження спеціфіки комунікативного аспекту рефлексії визначають її як складову розвинутого

© Турчин Тетяна, 2003

в контексті вивчення нею літератури, як навчального предмету. На важливу роль рефлексії у становленні підростаючої особистості вказували ще класики психологічної науки. Так, Л.С.Виготський підкреслював, що нові типи взаємозв'язків психічний функцій, які утворюються на основі розвитку рефлексії, необхідно розглядати у віковому аспекті.

Разом з тим, у віковому аспекті рефлексія визначається у взаємозв'язку із самостановленням, яке на думку окремих дослідників, є визначальною чинником конструктивної особистісної рефлексії (Пантелєєв С.Р.). Самостановлення за своєю психологічною природою – складна система, яка не зводиться до емоцій, самоцінки та інших “власно психічних” характеристик особистості. Це особистісне утворення, що може бути зрозумілим як безпосереднє феноменологічне вираження особистісного смислу “Я” для самого суб'єкта. За негативного ставлення до себе, на тілі незадоволення собою, недобрі до себе рефлексія є засобом самопритищення. І навпаки, за позитивного ставлення, коли особистість приймає себе і переживає це ставлення як цінність, рефлексія функціонує як самодостатній засіб саморозвитку.

Тепер пов'язував феномен рефлексії із визначенням її форм, які співвідносяться з етапами вікового становлення самосвідомості в цілому: а) *покладальну*; б) *порівняльну*; в) *визначальну*.

Покладальна рефлексія здійснює найперше розрізнення самості суб'єкта від його життєдіяльності у широкому спектрі її можливих проявів. Виникнення цієї первинної форми рефлексії співпадає з початковим зародженням самосвідомості у дитини. Основною цього процесу є переживання неспівпадання суб'єктивності і суб'єктності. В реальному житті дитина постійно зустрічається зі своєю нерозумністю, несвободою, безпорадністю. Суперечність буття і свідомості вимагає подолання, спосіб якого повинен одночасно бути і джерелом бажаних дій та ставлень, і засобом їх досягнення. Саме у символічній грі, у якій відбувається отождення себе з соціальним світом дорослих, дитина долгає кордон між “Я” і “не Я”, більше

того, усі попередні визначення “не Я” починають переходити до складу цілісного “Я”. Такі зміни пов'язані із зародженням іншої форми рефлексії – порівняльної, яка забезпечує синтез цілісного “Я” і стійке уявлення про світ. У передпошкільній вік не “Я” повністю отождення “ми”. До кінця дошкільного віку символічні ігри поступово замінюються іграми за правилами. Дотримання чи порушення правил сприяє усвідомленню свого “Я”. Бурхливе усвідомлення своїх бажань, можливостей, процес самообмеження є результатом роботи визначальної рефлексії.

На сучасному етапі серед різноманітних напрямів дослідження особистісної рефлексії найбільш перспективним є вивчення її аспекту, згідно з яким рефлексія ідентифікується з процесами, як ми вже вказали, осмислення і переосмислення. Переосмислення людного інтелектуальних змістів (образів предметної ситуації) та особистісних змістів (образів особистості, з яким ми отожденяємо себе “Я”) є механізмом їх зміни і продовження психічних новоутворень людини (І.М.Семенов, С.Ю.Степанов).

Перше дослідження, що розкрило сутність особистісної рефлексії дитини, зокрема підлітка, було виконане Н.І.Гуткіною, яка розглядала даний феномен як механізм самосвідомості, як особливий акт самодослідження, при якому індивід вивчає власний внутрішній світ і самого себе як дослідника. Проявом особистісної рефлексії в її дослідженні виступили рефлексивні очікування, а критерієм наявності – самоаналіз, який приводить до нових знань про себе. Підкреслюється, що підлітковий вік є сензитивним періодом у розвитку особистісної рефлексії [2, 77 – 78]. Особистісна рефлексія виступає вихідною розумовою операцією, на основі якої розгортається процес розвитку особистості дитини (Є.М. Бохорський, М. Келесі, Д.А.Леонідю).

Залежно від спрямованості в осмисленні і переосмисленні особистісних змістів, в учня проявляються різні види особистісної рефлексії:

– ретроспективний вид особистісної рефлексії (осмислення і переосмислення минулого образу “Я”);

– ситуативний вид особистісної рефлексії (осмислення і

переоосмищення реального "Я");

– перспективний вид особистісної рефлексії (осмищення і переосмищення майбутнього "Я");

Провідним критерієм існування особистісної рефлексії є "рефлексивний аналіз", який приводить індивіда до нових знань про самого себе як суб'єкта життєдіяльності і дозволяє виявити три рівні розвитку саморефлексії: фіксований, занижений і збалансований. Найбільш ефективним у самопізнанні, самоствердженні і саморозвитку особистості учня є збалансований рівень.

Аналіз літератури з проблеми дає можливість виділити залежність збалансованості рівня саморефлексії від такого психологічного феномену як довіра особистості до себе [7, 27].

Проблема довіри до себе відноситься до числа екзистенціальних проблем людини, тому що саме вона, її рівень зв'язані з незліченними виборами, які особистість повинна зробити сама: "Екзистенція – це те, що ти повинний зробити тепер і тут. Вона виключає відкладання на завтра, чи перекладання на плечі іншого – на плечі ближнього, на плечі нації, держави, суспільства. Ти повинен сам..." [5, 20].

Довіра до себе є відносно самостійний феномен суб'єктності, властивий внутрішньому світу людової особистості. Більш того, він відноситься до числа феноменів, зв'язаних з активністю людини, здатної діяти як життєдайний, суверенний суб'єкт творчої активності. Таким чином, довіру до себе можна вважати умовою існування особистості як суверенного суб'єкта активності, здатного до самостійного вибору цілей.

Прогнозуючи майбутню активність у кожен момент часу, людина прагне відповідати на тільки собі, але і світові, тому довіра до себе існує в єдності з довірою до світу. Проблема полягає в рівні їхнього співвідношення. Іншими словами, прогнозуючи свою поведінку, людина завжди займає водночас особистісну і соціальну позицію, тому що вона звернена і у світ, і в себе, як слухно наголошував М.К. Мамардашвілі.

На феноменологічному рівні це можна уявити в такий спосіб: регулюючи свою поведінку, прогнозуючи її, людина завжди

РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНОЇ РЕФЛЕКСІЇ УЧНЯ

107

певним чином співвідносить свої можливості (тою мірою, якою вона їх усвідомлює, тобто рефлексує) з тим, наскільки важливі, значущі для неї вимоги й умови, що виходять із зовнішньої дійсності. Тому зрозуміти сутність довіри до себе можна, лише спираючись на єдину онтологію "людина і світ".

Без довіри людини до себе неможливий творчий, тобто життєдайний характер діяльності, неможливе самопроегування майбутнього, тому що довіра до себе передбачає, насамперед, ставлення до себе як до цінності. Довіра до себе – це складне утворення, що не є величиною *стилю*, адже цей рівень винагається *постійними* співвіднесенням людиною себе, з одного боку, зі світом, а з іншого – із самим собою.

Прогнозуючи свою діяльність, свої вчинки, вибираючи мету, людина "виходить за межі" себе (тобто вже накопиченого досвіду), і одночасно звертається до змістів, сформованих у минулому досвіді, спирається саме на них, тобто на їхній зміст. Саме в цьому змісті довіру до себе можна визначити як здатність людини "виходити за межі" себе, не вступаючи в суперечності із собою. Інакше немає цілісності, немає стійкості особистості, але немає зміни, немає розвитку.

Отже, довіра до себе сприяє злиттю минулого і майбутнього в єдиний цілісний акт життєдіяльності, і в цьому її найважливіша функція. В результаті саме довіра до себе є одним із механізмів, що моделює ефект збалансованості рівня саморефлексії.

У цьому дослідженні ми спираємося ще на один феномен, який зумовлює розвиток особистісної рефлексії особистості – визначення себе у світі (самовизначення).

М.М. Бахтін вказує на одну надзвичайно важливу характеристику самовизначення – його орієнтованість у майбутнє: "усвідомити самого себе активно – означає висвітлювати себе майбутнім змістом; поза ним мене немає для себе самого" [1, 83].

На основі аналізу робіт Л.І. Божович, А.В. Петровського, І.С. Кона й ін. було показано, що особистісне самовизначення як психологічне явище виникає на межі підліткового та старшого підліткового віку. Основні характеристики особистісного

самовизначення полягають у наступному: 1) потреба в особистісному самовизначенні є потребою у формуванні змістовної системи життєдіяльності, у якій злиті уявлення про себе і про світ; 2) особистісне самовизначення орієнтоване на майбутнє.

Формування особистісного самовизначення є психологічною задачею підліткового віку; самовизначення підліткового віку, що формується, інтегрує всі попередні дитячі самовизначення.

Багатьма дослідниками неодноразово відзначалося, що характерною рисою підліткового та старшого підліткового віку є захищеність глобальними проблемами сенсу життя загальною і власного існування зокрема – захищеність "останніми питаннями" (Ф. М. Достоевський). Міркування про сенс життя є істотною характеристикою самовизначення, що формується.

Для вивчення особистісної рефлексії у віковому аспекті, ми вибрали матеріал літературних творів відповідно до навчальних планів для кожного вікового періоду. У літературних творах автор зображує рефлексивну взаємодію героя, випадки саморефлексії. Водночас, учень проєктуючи себе у ролі героя займає рефлексивну позицію. Зміст літературного твору стає чинником розгортання особистісної рефлексії дитини, складанням у нього картини навколишньої дійсності, соціуму і самого себе. Зміст тексту є свого роду формою, планом, моделлю, матрицею, за допомогою яких дитина дивиться на навколишній світ і на самого себе. Це та структура, за допомогою якої підліток витягає інформацію, на якій відбувається аналіз і синтез усіх його вражень про себе і світ. Зміна цих матриць або моделей веде до розвитку можливостей одержання аналізу і синтезу інформації, тим більше бачить і розуміє школяр в навколишній дійсності й у самому собі, що виступає у проблемі, яку ми розглядаємо, умовою розвитку особистісної рефлексії учня.

Післяпримоване вивчення динаміки рефлексії вимагає визначених методів, наприклад, таких як творчий (цілісний) аналіз та виконання креативних завдань з курсу літератури. Для них характерним є виділення головних і залежних елементів матеріалу, що вивчається, осмислення їх взаємозв'язків з

урахуванням конкретно-історичного контексту, переосмислення художніх явищ у зв'язку з реальною дійсністю, а також переосмислення (рефлексування) труднощів з урахуванням власного рівня володіння матеріалом. У психологічному плані ці методи виступають як рефлексивні, такі що містять в собі прийом рефлексії (уточнення, сумнів, питання, ствердження, передбачення, висловлення впевненості, аналіз результатів), тобто текст і учня ми розглядаємо як партнерів, їх взаємодію – як співтворчість. Поставити до тексту питання, уточнити думку автора, передбачити дії героя, саморефлексувати, проаналізувати результати власної взаємодії з текстом – все це пропеси рефлексування того, хто працює з текстом.

Нами виділені етапи взаємодії учня з текстом, механізм та результати цієї взаємодії в контексті формування самовизначення учня. Перший крок – розуміння змісту тексту. Психологічним механізмом виступає ідентифікація учня з цим змістом. Результат розуміння – образ ситуації самовизначення. Другий крок – мислення. Психологічний механізм – аналітико-синтетична діяльність свідомості. Результат – ієрархічна структура образу ситуації. Третій крок – ауторефлексія. Психологічний механізм – діалог зі змістом тексту. Результат – визначення позицій по відношенню до предмета рефлексії. Останній крок – самовизначення; механізм – проєктування себе. Результат – створення образів та перспектив майбутнього.

Як показали наші експерименти, затальною тенденцією розвитку рефлексивності учнів являється домінування спочатку інтелектуальної рефлексії у молодших школярів, слід за нею особистісної рефлексії у школярів середнього шкільного віку і потім комунікативної рефлексії у старшокласників. На цьому фоні проблемі складало виявлення специфіки проявлення цих типів рефлексії у школярів різного віку.

Виявилось, що у дітей молодших класів інтелектуальна рефлексія направлена на усвідомлення не тільки правил шкільної поведінки і способів рішення задач, але і основ різних виконуваних дій. При цьому негативні проявлення зв'язані з "поглинанням" рефлексією шкільного формалізма, а позитивні

— з подлибленим в рефлексію засвоєваного предметного змісту.

У дітей середнього шкільного віку домінує особистісна рефлексія. Вона направлена не тільки на пізнання ситуації і форм соєї поведінки, але і на осмислення свого "Я". При цьому негативні проявлення рефлексії виявляються в лишньому самозануренні і "самопоїданні" (що веде до дифузного копінання активності), а позитивні — в відомому завищенні рівня вимог і завищеної самооцінці, що забезпечує перспективність самовизначення особистості дитини відносно тих задач, які їх зацікавили, вибір діяльності.

Паралельно цьому у старшокласників починає домінувати комунікативна рефлексія. Вона направлена не тільки на розуміння партнерів по спілкуванню, але й реконструкцію як образа їх "Я", так і реалізованих в їх поведінці особистісних позицій. Паралельно цьому розвивається такий вид особистісної рефлексії, як перспективна рефлексія, яка забезпечує потгиблення процесу самопізнання школярів. Про це свідчать такі позитивні виявлення, як організація життєвого часу особистості завдяки інтелектуальній і особистісній рефлексії, а також рефлексивне проглявання можливостей і перспектив свого розумового, творчого і соціального зростання як особистості, включеної в соціально значущі спілкування і діяльність.

У результаті цього створюються передумови для розвитку взаємодії інтелектуальної, особистісної і комунікативної рефлексії, що визначає успішну реалізацію накопиченого дітьми в шкільні роки творчого потенціалу [6, 29].

У подальшому нашому дослідженні ми віділаємо предметом нашого вивчення розвиток особистісної рефлексії підлітка, як такого періоду, що виступає сензитивним до становлення рефлексивності особистості віщому. Становлення останньої пов'язано з розвитком новоутворень цього віку, а передумовами їх реалізації виступає довіра до себе та самовизначення підлітка.

1. Бахтин М.М. К рефлексии постулка // Философия и социология науки и техники. Ежегодник. 1984 - 1985. - М., 1986. - С. 80 - 160.

2. Виногородський А.М., Булах І.С. Особистісна рефлексія як корекційний

аспект при дезадаптації у підлітків // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні. Матеріали II з'їзду Товариства психологів України. - Київ, 1996. - С. 77 - 78.

3. Виногородський А.М. Методичний арсенал вивчення особистісної рефлексії підлітків при сприйнятті музики // Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 1(4) - К., 1999. - С. 25 - 31.

4. Жозефіна А. Рефлексія як фактор регуляції поведінки личности // Вісник Харківського університету. - 1999. - №452. - С. 35 - 39.

5. Макардзашвили М.К. Лекции о Прусте. - М.: Педагогика, 1995. - С. 20.

6. Ураїновський Я.І., Штоніло Н.Я. Рефлексія як засіб саморозвитку особистості // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Соціологія Психологія. Педагогіка. - 1999. - Випуск 7. - С. 24 - 27.

7. Эмерсон Р.У. Доверие к себе. - СПб.: Питер - Пресс, 1992. - С. 21-43.

Татьяна Турчин. Развитие личностной рефлексии ученика в возрастном аспекте. Статья посвящается рассмотрению проблемы становления рефлексии ученика на разных возрастных этапах. Анализируются аспекты личностной рефлексии — доверие к себе и самоопределение, которые связаны с появлением новообразованной возраста, с перспективой саморазвития личности самопроектированием, открытостью этой личности социуму. В статье анализируются результаты экспериментального изучения общей тенденции развития рефлексии ребенка. Раскрыты позитивные и негативные проявления рефлексии и их влияние на самоопределение ученика. Фактором разворачивания рефлексии ребенка выступает содержание литературного произведения.

Ключевые слова: интеллектуальная рефлексия, личностная рефлексия, уровни саморефлексии, виды личностной рефлексии, принцип саморазвития, новообразованная личность, переосмысление, доверие к себе, самоопределение, самопроектирование, образ "Я".

Tetyana Turchin. Development of pupils personal reflection in the age aspect. The article is devoted to the analysis of the problem of the forming of personal reflection — self-confidence and self-definition, which are bounded with age new formations, perspective of person's self-development, with self-project and with person's opening to the socium. In

the article the results of experimental investigation of the common tendency of child's reflection are shown. The positive and negative features of reflection and their influence on the pupil's self-definition are given. The factor of reflection development is shown in the content of the literary text.

Key words: mental reflection, personal reflection, self-reflection, types of personal reflection, principle of self-development, new forming, generalisation, self-trust, self-definition, self-project, image of "Myself".

УДК 152.3:378
С 32

Ірина СЕРЕДНИЦЬКА

ПРОБЛЕМА МІЖСОБІСТИСНИХ КОНФЛІКТІВ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті подается докладний аналіз міжособистісних конфліктів у студентському середовищі. Представлені причини, що породжують конфлікти між студентами. Зроблено спробу визначити психологічні особливості студентів та фактори, що спричиняють конфліктні ситуації. Наведено ряд практичних рекомендацій для подолання конфліктів.

Ключові слова: міжособистісний конфлікт, конфліктна ситуація, ціннісні орієнтації, духовні цінності, установка, соціально-психологічна і професійна адаптація.

Конфлікти у міжособистісних стосунках мають таку ж давню історію, як і саме людство. Деякі вчені вважають, що міжособистісні конфлікти є непродуктивним виявом міжособистісних стосунків, а тому небажані, інші схильються до протилежної думки [1, 104].

Конфлікти як психологічний феномен приваблювали дослідників як проблема міжособистісних, внутрішньо-особистісних та міжгрупових стосунків. Проблематикою вивчення конфліктів займалися як зарубіжні (З.Фрейд, Е.Еріксон, Х.Корнеліус, Ш.Фейр, М.Дойч), так і вітчизняні вчені. Практичні дослідження в області міжособистісних конфліктів висвітлюються А.Анцуповим, Н.Грішиною, Г.Козиревим, Г.Ложкіним, А.Малишевим, М.Прен, Н.Повакелем.

Людина живе серед людей і реалізує свої цілі, прагнення, потреби, бажання передовсім через взаємодію з іншими людьми.